

LENGYEL ANDRÁS

„...e borzasztó korszak és minden-válság legerősebb sejtője”

IGNOTUS HUGÓ „HÁBORÚS” KÖNYVÉRŐL

Agárdi Péternek

1

Az európai „nagy háború”, amely első világháborúként vonult be a publicisztikába és a történeti irodalomba, első rátekintésre „csak” fegyveres összecsapások sorozata volt, vér és halál. A küzdelem kíméletlensége, időbeli elhúzódása és a halottak minden addigit felülmúlóan nagy száma ezt az impressziót akár meg is erősíthetné. De mivel mindez emberek által s emberek sorsának alakulásaként történt, s nem valami terepasztalnál lejátszott, absztrakt és virtuális „hadművészeti” kombinatorika volt, a háborúnak, a hosszan elnyúló gyilkosságsorozatnak volt egy „emberi” dimenziója is. Valami, emberek tudatában végbemenő mentális tapasztalat felhalmozódás generálta a konfliktusok kirobbanását s a konfliktusokba való „beleállást”, s maga az évekig tartó „vérzivatar” élménye is tapasztalatként rakódott le azután a fejekben, az idegekben. A „nagy háborúnak” tehát megvolt a *maga mentalitás- és habitustörténete is*. Hogy a történelem és a lelkek mélyén ott munkáltak azok a nagy *gazdasági és hatalmi érdekek*, amelyek a kiterjedő („globalizálódó”) kapitalizmus logikájának, a tőkeértékesülésért vívott „verseny” dinamikájának a leképeződéseként artikulálódtak, nem kétséges. Ezt már a kortársak egy kisebbsége is tudta, s egyiküknek, a Lenin néven ismertté vált orosz bolsevik forradalmárnak az „imperializmuselmélete” (1916) ezt az összefüggést igen jó hatásfokkal valószínűsítette is. A csak „gazdasági” megközelítés azonban, bármily élesen exponált volt is, önmagát is behatároló absztrakt spekuláció maradt a világ számára, mert szándéktalanul is „gazdaságiként” fixálta azokat az összefüggéseket, amelyeket egy egész korszak valóságmagyarító apparátusa (politikusok, újságírók és persze maguk a gazdasági aktorok hada) már *közös, „racionális” érdekké* változtatott. S nagy társadalmi csoportok, sőt mint kiderült, végletes szituációkban egész országok „meggyőződésévé” tett. Működött a történeti *camera obscura*. Érdeknek, csoport-, sőt „nemzeti” érdeknek tűnt föl az, ami lényege szerint közös tragédia volt, s még a „nyertesek” számára is csak igazolhatatlan előnyöket eredményezett, s még a privilegizáltakat is „szuronyok hegyére” ültette. Megalapozta a második világháborút. (A világosabban látók persze ezt is sejtették, voltak, akik a két világháború közötti periódust, már menet közben, időleges „fegyverszünetként” – s nem békeként – értelmezték.) Az élete valóságát és személyes lehetőségeit fölmérni s értelmezni próbáló egyes ember számára azonban mindezt az áttekinthetetlenül komplikálttá, hogy, minden balsejtelleme ellenére, ez a „gazdasági” dinamika valódi, életformában és -nívóban is megmutatkozó eredményeket (is) produkált, s következményeként a kultúrában megjelent az a komplex alakzat, amelyet „modernségként”, modernitásként lehetett megélni, s amely az élet differenciálódá-

saként és gazdagodásaként, új emberi lehetőségeket kínált föl. Azaz, ha nem is mindenki számára, csak, mondjuk, a középosztálytól fölfelé, a kapitalizmus mintegy kulturálisan igazolódott. A tőke érdeke, hamis realitásként, azok „érdekévé” is vált, akik számára a tőkeértékesülés a legjobb esetben is legföljebb ambivalenciákat teremtett. Nyereségeket és veszteségeket, – s mindezért áldozatokat követelt tőlük, munkaerejüket, sőt, szélső esetben, mint a háborúban is, akár életüket s vérüket is.

E folyamatnak sokféle nézőpontból sokféle értelmezését lehet adni. Az egyik legérdekesebb összefüggés kétségkívül a tőke kulturális metamorfózisa: a „gazdasági” miként válik mentálissá, miként lényegül át univerzálissá, s milyen formákban jelenik meg. Ez a modernitás centrális kérdése, mert az igazán lényeges folyamatokat – akkor is, ma is – ez generálta s generálja, s egy másik dimenzióban, a kontrafejeményeket is ez blokkolta s blokkolja. A kultúra szövegeinek elemzése ennek a metamorfózisnak a megértéséhez és leírásához visz közelebb.

2

Ignotus *Egy év történelem* című könyve, mely alcíme szerint „Jegyzetek”-et ad „1914 tavaszától 1915 nyaráig”, 1916 nyarán jelent meg. (Az előszó kelte: „1916 június havában”.) A könyv cikkekből van összerakva, a „jegyzetek szerzője, mint elmélkedő cikkíró, végigkrónikázta a háborút a Világban, a Nyugatban s a Magyar Hírlapban, s e cikkeiből válogatta össze” könyvét. „A tulajdonképpeni háborús krónikáknak elébe bocsát néhányat az előző hetekről, amiken, most visszanézően, már meglátni a nagy világzivatar elővillanását s melyekben mintha egy s más nem rosszul lett volna előre meglátva.” A könyv nem túl nagy terjedelmű, mindössze huszonegy cikket ad közre. A megírásban, értelemszerűen, nem volt előzetes terv, az újságíró írta soros penzumát, cikkei egységét csak személyisége és a személyiségében lerakódott tapasztalatok belső koherenciája adja – a válogatás persze, mint megrostáló és kiemelő döntés a szövegeket utólag egységesebbé szervezte. Az efemer megnyilatkozások kimaradtak, a fontosabbnak ítélték pedig összekapcsolódtak, kiegészítették és erősítették egymást. A könyv méltatója a Nyugatban (1917. 3. sz.) maga Ady Endre volt, aki, minden korábbi vitájuk, személyes feszültségeik ellenére, igen nagyra értékelte Ignotus teljesítményét. Ady „Ignotusban *e borzasztó korszak és minden-válság* legerősebb sejtőjét és sokszor jóását” látta, s egyebek közt azt állította, mi „Ignotusban az íróban, a kivételes gondolkozóban s a poétában kaptuk meg *a mai pokolnak Vergiliusát*”. Majd, egyes kortársakat talán irritálón, de önmagához teljesen konzekvensen leszögezte: „magyar sorsunk véres szépségének krónikás bölcse, vates vezetője: Ignotus”.

Ady nyilvánvalóan saját érzékenységét és saját nézőpontját vetítette rá a könyvre, s úgy ítélte meg Ignotust s szövegeit. Ítélete azonban korszakdiagnózisként („borzasztó korszak”, „minden-válság”, „pokol”) mai távlatból is tökéletesen helytálló. A kérdés így csak az: az a viszony, amelyet e diagnózis és Ignotus szövegei közt felismert (megsejtő, jós, krónikás bölcs) igazolódik-e? S a tétet megnöveli, hogy Ignotusban nem egy szenttelen szemléltőt látott s látatott, hanem „magyar sorsunk véres szépségének krónikás bölcsé”-t, „vates vezetőjé”-t. Azaz a könyvnek speciális „magyar” szempontból is nagy jelentőséget tulajdonított. Vagyis, Ady szerint, Ignotus e könyvben olyasmiket írt le és fejezett ki, amik „e borzasztó korszak”, a nagy válság lényegéhez tartoztak, s egyben „magyar sorsunk véres szépségét” is megmutatják, vagy legalábbis valamiképpen megsejtik, megjövendölik.

Ha Adynak igaza van, az *Egy év történelem* a magyar gondolkodástörténet egyik nagy, életbe vágóan fontos trendeket előre vetítő alapműve.

3

A cikkek eseményekből kiindul, de nem eseményeket elbeszélő, hanem azokra – egy tágabb, magasabb nézőpontból – reflektáló írások. Témájuk, aktualitásuk, megjelenési helyük stb. okán újságcikkek, de a feldolgozás módján, a megíráson érződik, hogy író írta őket. (Ez a sajátosság nemcsak stílusban érhető tetten, de a szövegek gondolati szerveződésén is. Van például „cikk”, amelyben alig fordul elő hírlapi értelemben vett esemény, s az egész inkább egy nagy vízióba rendeződő érzelmi s intellektuális napló, semmint szokványos értelemben vett politikai elemzés.) Megjelenik bennük viszont az események mögöttese, mélységi dimenziója, olykor várható kifejlésének iránya és logikája. Ignotus nem azt írta meg, amit bármelyik újságíró meg tudott volna írni, ami a zsurnalisztikai rutin körébe tartozott, hanem ami a kapcsolódó események még nem nyilvánvaló, rejtett, de egyes jelekben már föl-fölsejlő mélyebb értelme, jelentése volt. A dolgok, fejlemények belső összetartozása, a fölszín alatti, még rejtőzködő koherencia érdekelte. Mindez még A Hét hajdani „krónikaírójának” jól bevált gyakorlatát követte – de már nem az 1890-es évek optimista atmoszférájában és annak a periódusnak a folyamatos fejlődésményéből táplálkozva, hanem az új, brutális ellentmondások végletes kiéleződésének merőben új helyzetében, a disszonanciák és a feloldahatatlanságok tapasztalatával szembesülve. S mivel lényegileg – történetileg – új volt a helyzet, példa és minta (ellentétben a korábbi szituációval, amikor a magyar modernizáció még az előtte járó nyugatot másolta, s így lehetett tudni, hogy merre megyünk) még nem állott az értelmezés rendelkezésére, a kifejezésre törekvő tapasztalatok is automatikusan új, nyugtalanító karaktert vettek föl. De amennyire írói s intellektuális kihívás volt a kilencvenes évek fejleményeinek értelmezése, annyira, vagy még inkább új kihívás volt a háborúba forduló korszak logikájának percepciója és leírása. S nem lehetett megkerülni, bármennyire kellemetlen volt is a szembesülés.

A könyv anyaga nincs fejezetekbe rendezve, a közreadott cikkek egymás után, kronológiai rendben sorakoznak. Ez kettős értelemben is természetes rend. A cikkek keletkezési (közlési) időpontja s a tárgyalt témák időbeli egymásra vonatkozása egybeesik. Amiről előbb született cikk, az mint fejlemény is előbbi. A kötet építkezése így pofonegyszerű, de éppen, mert természetes rendben történt, az írások egymás után való sorakozása, külön beavatkozás nélkül is, folyamatot vázol fel. Az egésznek van egy immanens logikája, amely utólag leolvasható.

Az első néhány cikk még a háború kitörése előtt született, de beválogatásuk a könyvbe, minden szempontból jogosult. Ezek nemcsak tematikai „előzményként” szerepelnek itt, de szerkezetileg is fontosak: ezekből indul, ezekből fejlik ki a folyamat, amelyről a könyv beszél. Az ezekben rögzített észrevételek és tapasztalatok már megelőlegeznek valamit a későbbiekből, hangulatilag s érzelmileg előkészítik azt, ami utóbb csakugyan bekövetkezett. Az első, még 1914. május 10-i cikk címe (s tárgya) egyetlen szó: *Katonaság*. Ennek két lényeges eleme van. Egy nagyon fontos tapasztalat kimondása és rögzítése, s egy megoldáskeresési kísérlet felvázolása. A tapasztalat, a későbbiek fényében, perdöntő jelentőségű. A *mai világ*, mondja a cikk, „nem tudom, vették-e észre”, „mindinkább elkatonsodik”. Persze nem úgy, hogy a tisztiek nagy urak volnának s az asszonyok csak hadnagyoknak tartogatnák kegyeiket – ebben inkább feltűnő a visszaesés. Ellenben, egyaránt a nagy fegyverkezésekkel, világszerte felütköz-

nek a katonai konfliktusok s több helyt kiújulnak a polgárság s a katonaság közt való össze-
 ütközések. A hároméves szolgálat súlyos gondja a francia köztársaságnak. A védelem fejlesztése
 zsarnokságba ragadta a jámbor svéd királyt. Ulstertől Zabernen át a Vérmezőig, az ép-
 osztól a karrikatúráig megmutatkozik, valami van a katonasággal. S világos, hogy mi. Az em-
 berek érzik, hogy katonaságra szükség van, s jobban s erősebben, mint valaha. De azt is érzik,
 hogy sem a katonai szolgálat nyűgét, sem a katonai uralom nyomását nem tudják tovább vi-
 selni.” (6–7.) Ignotus nem antimilitarista, hanem „realista” polgár, tudja (bár itt nem részle-
 tezi, miért van így), hogy „katonaságra szükség van”. De ha már szükség van katonaságra, az
 másféle legyen, mint a „mai”. A mai katonaság ugyanis, mondja, problematikus: „ma a katona
 élete, mind a zsoldosseregből maradt s ellenkezik a népsereg gondolatával. A mai hadsereg
 még ugyanaz, mint a régi zsoldossereg volt, csak zsoldot kap kevesebbet s mindenki köteles
 kötelének állni.” Ez pedig szerinte „való a kontinens rabszolganepeinek, melyek csak utánoz-
 ni és mímelni tudják a szabadságot, nem megszerezni és gyakorolni.” (5.) Ezménye, amely-
 nek lehetőségét föl is vázolja, a „néphadsereg”. Sejtelve szerint a „katonai foglalkozás épp-
 úgy egy foglalkozás lesz a többi polgári közt, mint a telekkönyvvezetés vagy az adminisztratív
 államtitkárság, s katonai ügyek úgy az egyes, mint a hatóság számára éppoly polgáriak
 lesznek, mint ma az iskolaiak vagy az árvaszékiek.” (12.) Szempontjai jellegzetesen polgári-
 ak: a katonai állás, legalábbis eszménye s bizonyos precedens szerint, „nem jelent sem má-
 sodrendű állampolgárságot [...], sem fellebbvalóságot a polgárság felett” (6.) A cikk egészé-
 ben jellegzetes Ignotus-cikk, észjárása jól megmutatkozik benne. Alapja a történeti „realitá-
 sok” elismerése, és a realitásokat szolgáló megoldások keresése – polgári szempontból. S ép-
 pen ez a kettősség exponálja a – még – lehetséges alternatíva meglétét, s a helyzet mélyen el-
 lentmondásos voltát. A világ „elkatonásodik”, de ezt a problémát „polgári” szempontok szer-
 rint kellene kezelni.

Éles szemű, realista megfigyelés és a polgári világ értékszerkezetéből folyó, sok apró rea-
 litásból építkező illuzionizmus szimbiózisa e cikk. De az ellentmondás az adott beállítódáson
 belül feloldhatatlan: a polgárian szervezett világ modernizálendő a nagyobb szabadság és
 emberi méltóság jegyében, de föl nem adható.

Ez Ignotus, történetileg megalapozott, strukturális alapellentmondása, ez teszi fogékony-
 nyá sok minden iránt, s ez határolja be gondolkodását, ebből fakadnak „érthetetlen” opciói is.

A második, május 15-i cikk címe egy helynév: *Risztovác*, de e név szimbolikus. Szerbiában,
 Risztovácban ugyanis a szerbek kivégeztek egy zászlóaljnyi „szerbbé hódított bolgárt”, akik
 nem akartak hűséget esküdni új zászlóaljuknak. Ezzel már a világháború előszobájában já-
 runk, s erre maga a cikk is utal, amikor megjegyzi: „Most egyelőre vége egy kétéves nagy há-
 borúnak, melynek megvolt az a tehetsége, hogy minden percben világháború legyen belőle.”
 (14.) Ebben, paradox mód, mégsem a világháború lehetőségének előre jelzése az igazi nagy
 felismerés – ez benne volt a levegőben. Az igazán revelatív (s egyben elborzasztó, retrospek-
 tív is), amit ennek kapcsán Ignotus leír. Pedig a megoldáskeresésből fakadó illúzió egy tétel
 erejéig itt is megjelenik: szerinte az európai nagyhatalmak, amikor akarták, meg tudták állí-
 tani a balkáni borzalmakat, s ha akarják, véli, most is meg tudnák tenni. Ez az – önáltató, re-
 ménykedő – tévedés azonban nem akadályozza meg fontos összefüggések és lehetőségek
 kimondásában, illetve anticipálásában. Egyrészt világosan látja, hogy a fejlődés eredményei
 megnövelték a pusztítás lehetőségeit. Ami hajdan csak elvi lehetőség, pusztá spekuláció volt,
 „ma” közvetlen realitás. „Ma akárhányszor megesisik, hogy elnök vagy császár megnyom egy

gombot, a villamosság elszalad vele, s dróton vagy most már dróttalan is felrobbantja például az utolsó sziklát, mely a Panamaszorosban a Csendes-tengert az Atlanti-tengertől elválasztotta, vagy vízre ereszti a legnagyobb csatahajót, mely egyszerre tízezer embert tud halálba vinni vagy gyilkossá avatni. Az elnököknek, a császároknak, sőt a minisztereknek s mindenesetre a hadi szállítóknak ma már valóban vannak gombjaik, amiket csak meg kell nyomniok, hogy potyogjanak az emberek Pekingben is, Risztovácban is.” (13.) S ezt így folytatja: „E lehetőség tudata benne van idegeikben s akárhány járt már Pekingben is, Risztovácban is, és tudja, hogy sem a tízezer kuli nem mese, sem a zászlóalja bolgár, hanem eleven isten teremtséi, hús és vér, vácogó fog és nyilálló ideg, mint bármely király, miniszter vagy hadi szállító. És van szívük megnyomni azt a gombot?” (13.) A mondat végén ugyan kérdőjel van, de maga a lehetőség, amelyet fölvet, valódi lehetőség, s ezt ő is tudta.

A másik, amit észrevesz s teljes nyíltsággal kimond, éles szemre és biztos ítéletre vall: „Európa két szövetségi tábora”, amely „veszettül intrikált és dolgozott egymás ellen (...) a Balkán népeivel (...) a maga háborúját vívatta” (14.), S ami nem kevésbé fontos: „Ami problémája volt a Balkánnak: két vértengeres háború után még vadabbul, még veszedelmesebben, még kiszámíthatatlanabban mered Európa elé, mint annak előtte.” (18–19.) Mindez azonban, eddig, „csak” politikai okosság. Az igazán megvilágosító az, amit a konfliktus mélyén, a szemben állók cselekvésalakító habitusában vesz észre. Az eltorzult, mert eltorzított „balkáni alkát” erejét, pusztító potenciálját. „Az egész Balkán ma egy Risztovác. A nemzeti, a keresztény, a szabadsági eszme nevében a török járom alól kiszabadult balkáni nemzetek ma mindahány, valamennyi egyszerre aktív és passzív hőse egy török stílusúan elnyomó, zsarnoki és rabszolgatartó politikának. Sőt a töröknél is rosszabbnak. Mert a török türelmes vagy legalábbis közömbös úr volt, nem zavarta a rabot sem nemzetiségében, sem vallásában, s csak adót szedett tőle, de (kivéve a legutóbbi időket) nem nyomott kezébe fegyvert, hogy még életével is kelljen szolgálnia elnyomóit. De a szerb, aki bolgárt hódít, a görög, aki szerbet, a montenegrói, aki albánt s az albán, aki görögöt: azt kívánja a nyomorulttól, hogy menten szerbbé, göröggé, csernagoráccá legyen, s megtagadja fajtáját, melynek megszabadulásért csak az imént vérezett a török szabályától.” (15–16.) Majd: „Északi albánok szerb uralom alatt: ez csak kegyetlen igazságtalanság, de mégsem borzalmasabb, mint mikor a patkány kerül a ratler fogára. Ám elképzelné Epirusz művelt kalmárgörögjeit a vérbosszús albán vadak igazgatása alatt! Elképzelné a Dobruđa szabad és komoly bolgárait a román raszták perffídiájának odalökve! Elképzelné Szaloniki szefárdjait az ősi konkurrensok, a görögök bosszújának kiszolgáltatva! S elgondolni végre a boldogtalan müzümánokat, kik, mint az iszapban maradt hal, mikor az árvíz levonult róla, fuldokló tanácsstalanságban vergődnek volt rabszolgáik között! Rémitő elképzelné, mik történhetnek odalenn Dibrától Szalonikig s Drinápolytól Valonáig. S mind ezeknek nem kéne történniök, ha Európa nem akarta volna.” (16–17.) Amit itt Ignótus leír, az a nyugati modernizáció univerzalizáló pusztítása a periféria viszonyai között. Nemcsak szörnyű, s nemcsak újabb, az addigiaknál nagyobb háború kirobbanásának góca, hanem – a nyugati modernitás nézőpontjából – „az emberségnek s a műveltségnek is meggyötretése” (16.), a modernitás eszményeinek visszajára fordulása. S ennek felismerése és belátása Ignótus számára alighanem szubjektíve is megrendítő volt.

A harmadik cikk (*Hartwig*) július 12-én jelent meg, már Ferenc Ferdinánd meggyilkolása és a belgrádi orosz követ, Hartwig halála után. Gazdag anyagú, sokféle ágazó, sok mindent megvilágosító írás ez (egyebek közt itt derül fény Ignótusnak idősebb Andrassy Gyula iránti

respektusának okára), az igazi, a Monarchia sorsát is előre vetítő felismerése azonban egy keserű tapasztalat – a Monarchia és politikusai habitusának strukturális kiürülése. „Az hiányzik nálunk, ami másutt megvan, s amit e sorokon végig gondosan megválasztott szavakkal neveztem hol érdekeltségnek, hol szerelemnek, ami mindkettő egyet jelent. A tehetség magában nem teszi. A tudás sem, a tanultság sem. Mindez csak az ügyek ellátására futja, a korrektságra, a helyes munkavégzésre. A leleményt, ami nélkül igazi ügyvitel nincsen, a szenvedély adja, ezt pedig az érdekeltség ébreszti.” (24.) S ez a Monarchiában elveszett: „Ennek a monarchiának, ennek a hibrid, elzárt, befelé neutralizált, kifelé mozdulni tilos alukulatnak legmagasabb emberétől le utolsó útkaparójáig csak kötelességtudó hivatalnokai lehetnek, nem leleményes szerelmesei. Mert hol az a szenvedély, az a hiúság, az az érdek, az a becsvágy, az az önzés vagy önzetlenség, mely érdekelve lehetne e monarchia mai belső vagy külső lehetőségeiben?” (25.) Az ok: a Monarchia helyzete fokozatosan megváltozott, a birodalom meggyengült. „Andrássy visszavonulása már nem volt véletlen: már első jelensége volt annak a *visszacsínálásnak*, amit berlini világtörténelmi diadalai után a dualizmuson megkezdni jónak láttak. Életprincípiumától fosztották meg ezt a monarchiát, anélkül, hogy tudtak volna helyébe más princípiumot tenni. S ettől a perctől fogva *e lélektelen birodalom lelket sem tudott többé embereibe önteni*, s nagytervűbb s nagyobbakarátú emberei munkájuk végezetlen süllyednek el a tragikumban.” (26–27.) Ferenc Ferdinánd, mondja Ignotus, még jelentett egy esélyt. „De őt eltették láb alól, *a magyar gondolat meg indexre van téve, s a gondolatlan árnyékbirodalommal szemben ott áll a kifogyhatatlan leleményű Oroszország* [...]. [N]incs az a sakkmeister, ki így ezt a parit meg tudja nyerni.” (27.)

A Monarchia széthullása-széttörése, ismeretes, máig szólóan vitákat kiváltó kérdés. A gondolatlanul „trianonozóknak” nem árt tudniuk, a vég már jóval hamarabb előre vetítette árnyékát. S Ignotus valóban jól sejtette, ezt a partit már nem lehetett megnyerni. A Monarchia már „árnyékbirodalom” volt.

A negyedik cikk – címe: *Amerika*, s július 19-én jelent meg – megjelenésekor aligha volt evidens minden olvasója számára, hogy ez egy háborús könyv része lesz. Ignotus e cikkben Amerika (értsd: az USA) Párizsra s a franciákra gyakorolt hatását mérlegeli. Tíz évvel korábban maga is járt a tengeren túl, s akkor meg is írta tapasztalatait. E tíz év alatt azonban fordulat következett be: „e tíz évbe esik az a *lelki fordulat*, melyről e sorok elmélkedni kívánnak.” (28.) Miben állt e fordulat? „Akkor (...) Európa még elhitette magával, hogy a barbár Amerikát alapjában lenézi s Amerika még nyelt egyet, erre gondolván – körülbelül úgy, mint ahogy a zsidó bankár, kié az ország, a hatalom s a dicsőség, egy darabig még együtt viccel az expropriált gentryvel a zsidókról, míg végre a valóságos hatalommal felülkerekedik benne a tartózkodás nélküli gőg, s az alulkerültben a valóságos megtörtséggel együtt felülkerekedik az őszinte áhítat.” (28.) „Ma már erről szó sincs. Amerika tökéletesen expropriálta Páris s Páris lihegő alázattal szolgálja ki az amerikaiakat. S a világért sem titkos lenézéssel vagy lappangó gyűlölettel! Nem – inkább ma még szemérmatosan eltitkolt és röstellt áhítattal, mely azonban – minden jel erre vall – nyílt és türelmetlen imádatban fog kitörni. Ugyanígy fogadták, mióta világ a világ, a művelt és finom alulkerültek a durva és nevetséges hódítókat.” (29.) Ez a jellemzés, elsődlegesen a *habitus* megváltozásáról beszél, lelki magatartásról, stílusról. De a példaanyag (zsidó bankár, gentry) már jelzi, itt valami mélyebben fekvő változás érhető tetten. A cikk utal is erre: „Történelmi kurzus: elnézni, hogy az amerikai barbárság, tisztára a több pénz, a sok pénz, a könnyű pénz hatalmával mint rontja magához a kényes Páris. Foga-

dó, vendéglő, színház, újság: minden és mindenki az amerikaikat szolgálja.” (30.) A változás ízlés és stíluskérdésként van bemutatva, ez az érzékelhető, látható fölszín, de Ignotus, rejtjelezve, a globalizálódó kapitalizmus belső átrendeződéséről, erőviszonyainak megváltozásáról szól. A „sok pénz” hatalmáról. S a „stíluskérdés” történeti következményeiről is megenged magának egy sejtést – a kijelentés szintjén: „Amerika elkocsisítja a világot. Ez nem baj, nem veszedelem, de veszteség, mert visszaesés. Legyünk vele tisztában, hogy a barbár Amerika az ő pénzével most szakasztott úgy önti el Európát, mint valamikor a germán az ő fegyverével. Szerencsétlenség nem lesz belőle, de veszteség igen. Körülbelül ezer évnyi visszaesés és idővesztés Európa pallérozódásában. A germánná vált Európa körülbelül ma ért el annyi kultúrához, amily fokon a görög-rómainak maradt Európa ezer év előtt továbbfejlődhetett volna. Szédület elgondolni, hogy ma már hol tarthatna. De azért nem baj – így is elég messze tart.” (31.) Nem kétséges, Ignotus itt, rejtjelezve, de azért mégis félreérthetetlenül a globalizálódó kapitalizmus erőviszonyainak Európa rovására való átrendeződését konstatálja – s ebben egy nagy *civilizatórikus törést*: évezrednyi visszaesés lehetőségét látja. Ez a kapitalizmus már „barbárabb”, mint amelynek, fiatalon, ő hívévé szegődött, s amelynek „másolását” Magyarországon megvalósítandónak tartotta. S ez nemcsak a perifériákon, de a modernitás centrumainak esetében is egy új, negatív tapasztalat, amelyet le kellett nyelnie.

S akkor még nem is tudhatta, hogy ez az Amerika, belépve a háborúba, az európai katonai erőviszonyokat is úgy változtatja meg, hogy az eredmény, egyebek közt, a Monarchia s a „történeti Magyarország” veresége és széthullása: megsemmisülése lesz.

Az ötödik cikk két nappal a hadüzenet, azaz a háború kitörése előtt, július 26-án jelent meg, de már címe és témája is a *Háború*. Már tudta, háború lesz, s mint békében nevelkedett ember, aki a különböző lokális háborúknak addig csak kibice volt, számot vet azzal – maga s olvasói számára – mi is a háború. S érzi a veszélyt. „[M]a már, aminők az emberiség mai állapota: nem igen lehet elképzelni annyira barbár népanyagú tatárjárást, mint aminő tönkretette Asszírt és Babilont, Egyiptomot, Hellászt és Rómát. De háború még mindig van és lehet s vele *mindannak megingása, mit gondolatlan életünkben olyan soha meg nem rendelhető tartozékának hittünk*, mint a talajt, amin lábunkat megvetjük, a levegőget, melybe felnyulunk.” (37–38.) „Az életem: hogy nem az enyém. A kenyérem: hogy nem biztos. A pénzem: hogy elvesz. Az állásom: hogy tárgyaltan. A házam: hogy fölégethetik. A váltó: hogy be nem váltják. A városom: hogy ostrom veszi körül, a vízvezetéket elvágják, a villamos nem jár, a lovakat elvitték háborúba, a telegráf le van foglalva, a vasút kell a katonáknak, a gyerekem nem kap tejet, az iskolákban sebesültek hörögnek, felvet bennünket a piszok, a fájdalom, a nyomorúság és a betegség, kereset nincs, kolera van, – *ez a háború.*” (38.) Ez persze igazában még csak vízió, nem közvetlen tapasztalat, de így is a normál „polgári” élet megingásának, ellehetetlenülésének anticipációja. Tétele: „a történelem: a rablások és gyilkolások sora. Az a hódító volt őszinte, ki üszköt vetett az alexandriai könyvtárba. *Minden* háború ilyen alexandriai könyvtáregetés, s csak még utálatosabb, ha azt komédiázza, hogy kéméli a könyvtárakat. Amíg nem lehet a háborút elkerülni, addig nem lehet a könyvtárakat sem kémélni”, mondja. (40.) Ez a konkrét történeti példából metaforába átváltó könyvtárpéldázat a háborút mint *kulturális törést* állítja elénk – nem indokolatlanul. De nem igen tud használható tanácsot adni. Amit tud mondani, az legföljebb egy mégis-morál téziseként értelmezhető: „*S amily rettenetes s az emberiséghez nem méltó a háború: emberhez méltóan kell viselni és elviselni.* Szomorú, hogy az emberiség sem okosabb a buta földtekénél, mely örökkévalósága közben megrendül s meg-

megindul s felborítja a boldogtalanokat, kik életüket építik mozdulatlanságára. De az ember azért ember, hogy ne bírjon vele a földindulás sem.” (41.) A háborúnak a természeti törvényszerűséggel való párhuzamba állítása persze nem nélkülöz bizonyos fatalizmust, s ezzel, szándéktalanul vagy tudatosan, egyre megy, el is rejti az emberi aktivitásnak a háborúhoz vezető szerepét. De az ember méltóságára való apellálás, ha talán naiv is, egy háború küszöbén nem fölösleges.

4

Az első igazi háborús cikk augusztus 1-én jelent meg, s jellemző módon, s érthetően, *A mi háborúnk* a címe. Ignotus, látta, érezte a háborúból fakadó veszélyeket, de ezt a háborút most a Monarchia szempontjából kikerülhetetlennek ítélte – szerinte a nemzetközi erőter más lehetőséget nem kínált. „Ha volna még kétség, hogy enélkül mi várt volna reánk, nézzünk jól szemébe a Sir Edward Grey első közvetítő ajánlatának”, mondja (41.). S helyzetérzékelése szerint „nem: Törökország sorsa vár ránk, hanem: már benne vagyunk Törökország sorsában. Ebből ki kell vágnunk magunkat, különben mindenki, ki e monarchiának lakója, egyenkint főbe lőheti magát. Aki azt hiszi, hogy ez frázis, hasonlat vagy túlzás, az nézzen le a Balkánra, hogy a nagy bukaresti rendezkedés után mint válnak földönfutókká a görög kézre került bolgárok, az albán kézre került görögök, a szerb kézre kerül mohamedánok – és így tovább.” (42.) Ez a Monarchia *fölbomlásának* és részei *periferizálódásának* jóslata (s ma már tudjuk, e jóslat be is vált). Reakciója pedig erre ez. „Én megkérdem magamat s így kérdezze meg önmagát minden egyes, s nem hazafiságból s regényes szófúvással, hanem józan önzéssel, rideg számíttással: akarok-e szerb lenni? Vagy román lenni? Vagy orosz lenni? Lenézek a Balkánra, felnézek Finlandba s azt mondom, hogy nem.” (42–43.) „S ha kérdem tovább: megint csak legridegebb, minden történetiségtől meghántott önzésemet: akarok-e, aki csakis magyar lehetek, inkább egy helyreállított nagyhatalmú Ausztria-Magyarországon lenni magyar, mint egy magában álló Kis-Magyarországon, mely Szegedtől Kassáig terjed s Kanizsától Nyíregyházáig: akkor viszont nem nehéz szenvedélyes habsburgistának lennem.” (43.) Történeti távlatból s Ady érzékenységét, hallatlanul kifinomult intuíciónak ismerte nem nehéz meglátni, hogy Ady ilyesféle sorokat olvasva írta Ignotusról, hogy „vates”. S ha a szót túlzottan romantikusnak s archaikusnak ítéljük, annyi a szigorú mérlegelés rostáján is fönmarad, hogy Ignotus érvelésében egy speciális nézőpontú, *hatalom s habitus* összefüggéseit könyörtelenül ki-mondó percepció működött – és sajnos, igazolódott.

Cikke, amely rendkívül részletgazdag és szinte minden sora releváns történeti távlatból is, két – beállítódását is magyarázó – tézist explicit alakban is rögzít. (1) „Mindenkinek, aki az osztrák–magyar birodalomban él, de mindenesetre minden magyarnak személyes életérdeke, hogy az osztrák–magyar monarchia megmaradjon és nyugodt zavartalanságban éljen.” (44.) (2) „Ki olyan ostoba vagy olyan aljas, hogy a szerbet vagy a románt vagy bárki emberfiát ne nézze embernek, ne tisztelje álmait, ne becsülje még önzését is vagy sajnáljon tőle bármi boldogulást? Csak éppen annyira nem vihetjük e megértést, hogy öngyilkosak legyünk.” (45.) A történeti tragédia, amely e cikkben még kimondatlan maradt, e két tézis – nem szubjektíve, hanem az egyéni mérlegeléstől függetlenül, a dolgok logikájából következő – feszültségéből, azaz magából a helyzetből adódott. E két posztulátumot immár nem lehet összehangolni.

5

Augusztus 9-én jelent meg a *Búcsú* című cikk, amelyet, egy Adyhoz írott levelében (AElev III. 323.) már Boncza Berta, az első, még a Világ-beli közlés olvasásakor szépnek, Ignotus egyik legszebb írásának mondott, s amely valóban inkább briliáns líra, mint rideg elemzés. Három – meg nem nevezett, de körülírt – Nyugat Európai nagyvárost: Párizst, Londont és Rómát idézi föl, búcsúzkodva. Őszinte, megrendült és nosztalgikus vallomás e három portré – a városokról, s egyáltalán nem mellékesen *saját eszményeiről*. A három város közül kettő az ellenség emblematisztikus városa lett, a harmadik a majdan szintén ellenséggé váló „örök város”. A háború kialakította viszonyt Ignotus veszteségként élte meg, nem uszított ellenük, de a portrék végén rögzítette a megváltozott viszonyt. Párizsról például így: „Képeidet, szobraidat, asszonyaid tipegését járatom lelkemben – s szememből kicsordul a könny. Rossz kutyák vagytok s elaljasodtatok. Nem látlak többé benneteket.” (50.) S Londonról is hasonlóképpen (53.). Rómáért pedig szinte könyörgött: „reszketve imádkozunk, hogy legalább te ne essél ellenünk bűnbe. [...] Nem volna érdemes életben maradni, ha te is kivesznél életünköböl.” (56.) Szép, nosztalgikus líra ez, vallomás, eszményekről, múltból, lehetőségekről, de így is, vagy talán éppen így kifejezi azt a törést, azt a veszteséget, amely a modernitásban, a „kultúrában” a háborút szülő érdek- és hatalomérvényesítő tókeológia előidézett.

Hasonló zsánerű, vallomásos szöveg *A hazáról* (augusztus 15.) is. A patrióta vallomása ez. Nagyrészt, mai távlatból legalábbis, evidencia. Ami mai szempontból mégis érdekessé teszi, hogy itt Ignotus önmagáról nem harci szituációban, inkább tárgyias-leíró módon szól. „Én sokszor megpróbáltam, még hazaáruló koromban, a józan világpolgár, az elfogulatlan marslakó, a csöndesen megfigyelő globetrotter szemével nézni kis országomat”, írta (57.) „De *nem* voltam idegen. Itt születtem, itt nevelkedtem, ebbe a nyelvbe nyúlnak bele érzéseim szálai. Ami elfogultság és önzés ellen itt kellett hadba állanom, mégis csak más szemmel néztem, mint a junkergőgöt vagy a chauvin rosszaságot. Vagy pláne a jingo-stupiditást. Kedvesebb emberfajta kíméletlenkedett itt. Jobbak itt még a rossz emberek is. [...] S ha szellemileg barbárság volt is s politikailag reakció a tudománytól való félelem s a szociológiának nemzeti indexre való tétele: az emberei mégis bejutottak az egyetemre, polgári boldogulásukban nem zavartattak s a társadalmi szabadságmozgalmaknak kevesebb vértanúja volt itt, mint legtöbb más hazában.” (57–58.) „Szó sincs róla, hogy itt is öröm lett volna az élet. De el lehetett viselni, mert az elégedetlenségnek mindent összevéve elegendő volt a szabadsága.” (858.) A hazát, persze *nem* „foglalkozásosan szerette” (59.), de idetartozónak tekintette magát. S amikor önmagát újra pozicionálja, az is figyelemre méltó. „Büszkén vallom magamat világpolgárnak még e napokban is, mikor az egész világ megbolondult, *totus mundus stultizat*, mint Ferenc császár mondta. Ma is tudom mintegy a Marsról nézni, ami idelent történik. De van bennem annyi önzés, hogy csöppnyi magamat meglássam még a Marsról is, s azt lássam – álmétkodva – hogy Franciaország, Angolország és Oroszország én ellenem fogott össze, az én kenyerem s az én gyerekeim ellen, az én egyéni boldogulásom, az én európai művelődésem, az én emberi szabadságom ellen.” (61.) Ez az önmeghatározás egyszerre jelzése a nyugati modernitás belüli hasadásnak, és belátása, elismerése a félperiférián belüli sorsközösségnek. E kettősség is új.

Érdekes a szeptember 6-i *A német* című cikk is. Részletgazdag, informatív, de itt, háborús kontextusban elsősorban azért érdekes, mert úgy elismerő, hogy – bár „szövetségesről” szól – nem apologetikus, inkább tárgyias és tárgyyszerű. Az október 7-i *Suvalkitől Szigetig* megint

egy, emlékekkel fűszerezett, karakterológia – ez az oroszokról. Nem hízelgő, de sok igazság van benne, Ignotus sok mindent észrevesz s láthatóvá nagyít. „A szent Oroszország rászabadítja a nyugati világra posványáiból olykor a maláriát, szennyéből olykor a kolerát, rejtett s messzi zugaiból a kozákokat, a tatárokat, az évszázadról-évszázadra változatlan primitívséget s vérszomjúságot, melyet hagy vagy tenyészt a maga szolgálatára. Fenyegetés gyanánt sőtétleni, veszedelem gyanánt tornyosodni a művelt világ határszélein: ez az a rendeltetés, melyet magának a földtekén választott. Mi célja vele? hová tart benne? maga sem tudja. Csak van, csak terjeszkedik, csak fal és nyújtózkodik. Mint a spanyol kalandorok a vérbajt az indiánusok közé, úgy küldi maga előtt az intrikát s a korrupciót, a kolerát, a vesztegetést, a külön erre nevelt pusztai csordákat. Mit akar? Dúlni akar, – élni akar s az ő élete ez.” (72–73.) Ebben a jellemzésben alighanem benne van a pogromok zsidó tapasztalata (erre itt Ignotus nem utal), az elsődleges mégis az, hogy a nyugati modernitás és az azt követő magyar „pallérozódás” szempontjából veszedelmet érzékelt az oroszokban. A „forradalmi” várakozás és romantika az ő ítéletét, a jelek szerint, nem befolyásolta.

Az október 11-i *Ilyenkor* a háborús lélektan körében mozog, a háború mentális következményeit mérlegeli, de még nagyon a történet elején. Azt azért már észreveszi, még a háború is megszokható: „De ez a világvihar, amily heves, olyan állandó, – beláthatatlan, hogy mikor lesz vége. Kétségbeejtő, de úgy van, hogy az ember kezdi megszokni, s kezd eltompulni úgy dicsőségei, mint csapásai, mint távlati iránt.” (79.) S észrevesz még valamit, sejtélem-szerűen: „valahogy azt érezzük, hogy a Krupp-mozsarak s a vízalatti hajók, hogy a mai tűzérőség, várostrom s ötszáz kilométerig szélesedő harcсорок genialisabbak mint az emberek, akik kitalálták s rendezik és vezetik. Mintha a személytelen nagyság korszaka kezdődne”, mondja. (81.) A megfigyelés éles és pontos, de mintha *camera obscura* működné a kifejezésben: ez, a hősiesség párhuzamaként, még „nagyságként”, azaz valami pozitívumként jelenik meg, noha éppen hogy veszély: az embernek a technika alá rendelődése. Miközben a romboló, pusztító potenciál nőtt meg.

Az október 18-i *Regele Carol* megint karakterológia. Nem annyira Károly királyé, bár az övé is, mint inkább Romániáé s a románoké. Személyes emlékek és finom megfigyelések sora ez, fontos igazságai is vannak, de nem nagyon lehet szabadulni a gyanútól, e karakterológia hangsúlyait még a szövetségesi viszony határozta meg – a román pálfordulás (1916) és az Erdélybe való román betörés után már a hangsúlyok alighanem átrendeződtek volna. Az viszont bizonyosan Ignotus meggyőződése közé tartozott, hogy a román nép fiatal és tehetséges náció, s az utóbbi időkben nagy fejlődésen ment át az ország. S a karakterológia sok részlete is pontos, ma is akceptálható. Ám ahogy az oroszok jellemzése, a románoké sem tartozik a könyv legerősebb lapjai közé. (Az újságíró kezét valamennyire megkötötte a Monarchia aktuális külpolitikai érdekeinek figyelembe vétele.)

6

Ignotusnak a háborúhoz való alapviszonya az eddigiekből is már jórészt látható s érzékelhető. Az újabb s újabb cikkek persze ezt a viszonyt részleteiben árnyalták, s néhány lényeges ponton ki is egészítették (ezekre még ki is kell térnünk). Sok minden azonban az eddigiekből, implicite már az újabbakban is ott van, s ezek rekapitulálása most fölösleges. Annál is inkább, mert sok érvelés igazában nem is ezt az alapviszonyt mélyíti, hanem, burkoltan, azon alternatívák kereteiben mozog, amelyeken belül Ignotus valamilyen, a helyzetből kivezető megoldás

lehetőségeit kereste – ma már tudjuk, sikertelenül. Így például a *Militarizmus* című cikk (október 16.) megkísérli a „militarizmusok” szétválasztását, rosszra s jóra. Ez részéről nem „kommunikációs” stratégia, hanem csakugyan kiútkeresés, de zsakutca. A német és az angol militarizmus, az eltérő ideológiai körítés ellenére, *de facto* azonos funkciójú volt. A *Militarizmus* igazi újdonsága ezért szempontunkból máshol ismerhető föl. Az újdonság kettős. Az egyik, ami az alapviszonyt lényeges ponton kiegészíti, az az: kimondja, hogy a háború igazi oka valójában a német és az angol kapitalizmus gazdasági versenyében rejlik. „Az angolokban”, írta Ignotus, „megvan annak az előkelőségeknek a kötelességtudása, amelyet maguknak vindikálnak. Nem hazudnak oly naivul otrombán, mint az oroszok, nem átkozódnak oly szívevesztett őszinteséggel, mint a franciák, s rendes képmutatásukkal olyan formulákban igyekeznek megmagyarázni, hogy miért másért is keverik a háború kártyáját, mint a német üzleti verseny megbénítására, amely szólásokkal maguk előtt sem kell pirulniok (...). Az angol snobizmus egy idő óta demokráciában utazik.” (90–91.) Ebben mindkét mozzanat fontos. Fontos annak kimondása, hogy az ok „a német üzleti verseny megbénítása”, s fontos, hogy ennek argumentációja „demokratikus” érveléssel van körítve. Itt a nyugati modernitás két alapvető mozzanat ismerhető föl: a rivális tőke ellehetetlenítésének strukturális szükségessége, s e „szükség” (valójában szimpla önérdek) megideologizálása, fedő szövegekbe való öltöztetése. (Ignotust persze ekkor még elsősorban az utóbbi foglalkoztatja.) A másik, ami az alapviszonyt lényeges ponton kiegészíti, ebből következik: a „militarizmus” (értsd: fegyverkezés, kardcsörtetés, a háborús fenyegetés megteremtése és fönntartása), bár többféle változatban is létezett lényegileg azonos. Sőt a „demokratikus” és a „feudális” verzió még bizonyos paradoxitást is mutat. „Jobb szeműek többször meglátták – a háború előtt mind többször – hogy valamint a francia szociál-republikanizmus és parlamenti mindenhatóság álarcában egy csekély tőkés kisebbség zsarnokoskodik a dicsőség népén: a német feudál-abszolútizmus, a porosz junker-monopólium formájában a népakarat uralkodik a kötelesség nemzetén.” (91–92.) Utóbbira hoz is egy példát, aminek következményeit is levonja: „A vége az lett, hogy egy pár külsőlegesen engedmény után a katonai büszkeségnek, a militarizmusnak hazájában (Németországban) valójában a polgári akarat kapott meg minden elégtételt. Hogy' lehetett ez? Csak úgy, hogy a német nép urai azért tudnak rajta uralkodni, mert egyik a német néppel. S a német militarizmus azért mindenható, mert egy a német népnek maga felett való hatalmával.” (92.) Nem biztos, hogy amikor e paradoxont Ignotus megfogalmazta, tudta, hogy mit mondott ki, s annak, amit felismert, milyen nagy veszedelmei vannak – s lesznek. (Innen akár a náciizmus genezisének föltárásához is el lehet jutni.) Ignotus itt még szükségképpen taktikázik, hiszen, önvédelemből, a „demokratikus” militarizmust nem ismerheti el magasabb rendűnek, mint a „feudálisat”. S ezért inkább oda konkludál: „A militarista német militarizmus ma már valójában szintén nem egyéb, mint a milíciás svájci vagy amerikai militarizmus. Hogy melyik forma az alkalmasabb s a merevvel járó áldozatok szükségesek-e a célhoz: arról lehet elmélkedni s a próba el fogja dönteni. De hogy amíg van rablól, addig csendőr is kell s hogy amíg van lehetősége annak, hogy egyik embercsoport a másikat testi erővel igyekszik lebírni, addig minden embercsoportnak meg kell szervezve lennie ilyen kísérletek ellen: azt csak az nem látja, aki nem figyeli meg, hogy a szabad Amerikában” is e téren mi van. (92–93.) S következtetése az: „az angol kalandorság nem megtörni fogja a militarizmust, hanem bebizonyítja, hogy még jóideig szükség van a militarizmusra.” (93.)

A végkövetkeztetés, nem kétséges, teljesen helytálló s ezt el nem ismerni retrospektív képmutatás volna. Maga az okfejtés azonban nagyon a történeti kontextuson, a kapitalizmus logikáján belül maradt. Ám, bármily paradoxon, éppen e logika „szükségszerűsége” érzékelteti a belőle fakadó veszélyeket. Az, hogy e kontextusban még a *nem* militarista érvelő sem tud kilépni e logikából.

Több szempontból is fontos kiegészítés az eddigiekhez, s több vonatkozásban is releváns az, amit Ignotus a magyar kultúráról mond (*A magyar*. Október 25.). Az apropó az, hogy – állítólag – „a magyarnak most divatja van”. Hogy okkal, joggal, avagy csak önerősítésként, „közérzetjavító” momentumként állította-e ezt, majdnem mindegy már. De amit leír, s amit – jól érzékelhetően – megvéendő eredményként mutat föl, az nagyon fontos. S nemcsak azért, mert egy modernizációs aktivista modernizációról való – visszatekintő – képe válik így leolvashatóvá, de azért is, mert a magyar kapitalizmus valódi teljesítménye válik benne láthatóvá. Az a teljesítmény, amelynek elvesztése vagy folytathatósága, magyar szempontból, a háború igazi tétje. S Ignotus a „marslakó” (aki azért látja saját magát is idelent) szigorú tárgyszerűségével, minden „romantikus” múltérzékelést mellőzve rajzolja föl e teljesítményt. Lezögezi: „az új magyar kultúra egészen fiatal. Jó, ha két nemzedéknyi.” (97.) S kimondja, ez maga a „csoda”. „Jogunk arra – hiszen az ellenkezője volna szerénytelenség – hogy magunk is meghatódjunk, látván, hogy a világon vagyunk. Hiszen, ha valaha, úgy most látszik, hogy ez mekkora csoda. Csak Belgiumra kell néznünk, hogy meglássuk. Egész Európa dolgozott rajta, nagyapáink napjai óta, hogy megtartsa. S nem tudta megtartani. Ellenünk egy világ dolgozott, évszázadok óta, hogy lemerítsen bennünket a történelem tengerében. S mi megvagyunk. Mulsztóságos volna, ha nem volna oly nagyszerű.” (98.) Ignotus, a „marslakó”, nem a nemzeti mitológiában mozog, pontosan fogalmaz: „1867 előtt nemcsak Magyarország nem volt a világon, de az a valami sem, amit magyar világnak vagy műveltségnek lehetne nevezni. [...] Magyarország 1867-ig jog szerint teljesen középkori kis enclavé volt s az volt valóság szerint is, mert ami kultúrintézményt az osztrák elnyomás rákényszerített, az fölületesen és gyökeretlen fityegett rajta.” (98.) S „hogy mi is volt ez az ország még negyvenhét évvel is ezelőtt”? „Való igaz: középkor volt, Ázsia volt”. (99.) Ez a negyvenhét év azonban nagyot változtatott rajta. S az idegenből való átvételek, az idegenből való tanulás, a vádakkal ellentétben, nem „a magyar kultúrképtelenség” bizonyítéka. (98–99.) „[A]z osztrák hatás s a külföld minden kulturbefolyása, az idegenből való átvétel és eltanulás mind csak azóta foganatos e földön, mióta a magyar annyira amennyire a maga ura rajta – s ha azt mondják, hogy monopolizálta ez országot s a nemzetiségeket kizárta belőle, akkor, ha ebben volt hiba, azt nem kell szépíteni, ami ebben nem ráfogás, azt nem kell letagadni, ami ezen változtatandó, azt szándékba kell venni, – de akkor ez is csak kultúrpróbája a magyarnak, mert nem jelenthet egyebet, mint hogy azt az Európát, mely a Duna–Tisza mentén az 1867 előtti Ázsiát felváltotta: a magyar csinálta meg.” (99–10.)

Ignotus itt, nagyon jellemzően, megint önmagát is adja: elismeri az önkritikára okot adó fejleményeket, de, nagyon okosan, nem kiélezi azokat, hanem megváltoztatásuk perspektíváját rajzolja föl: a megoldásokat állítja előtérbe. De úgy, hogy elhatárolódik a köldöknéző, rossz „nemzeti” felfogástól. „Ez nem chauvinkedő kérdés, még kevésbé akar jogcím lenni későbbi chaivenizmusra. A chauvinizmus átok, ostobaság és öngyilkosság – de az a bátortalan lemondás is.” (100.) Leírása hitelét (s álláspontja erejét) éppen ez a distinkció alapozza meg.

Az új magyar kultúra mibenlétét s megteremtésének munkáját élesen, már-már sarkosan, de nagyon pontosan, világos vonalvezetéssel adja elő. „Nem lehet eltagadni: amily örvendetesen teljes a magyar kultúra, olyan kevés benne a magától nőtt adalék. Az ágya a mienk, a zamata – majd minden egyebet idegenből vettünk. De ha így van: micsoda munka volt ez! Kis igényű parasztnép felett tétlen tenyésző uraság: nagyjában s karrikatúrában ez a nagyapáink Magyarországa. Mindent, de igazán mindent, ami a mai Magyarország: tanulni kellett, megcsinálni kellett. Igazgatás és közlekedés – a pénzgazdaság bonyodalmi, a kereskedelem magasságai, az ipar nehézségei, – a tudomány rejtelmek, a technika titkai, a művészet különösségei – az önállóság terhei, a szabadság gondjai, a parancsolás lemondásai – a munka, a kötelesség s a jogállapot fegyelme: mind új volt, mind félelmetes volt, mind szokatlan volt, furcsa volt, zavarbaejtő volt, s az igények, melyekkel az újak emberei a réginek öröklői elé állottak: megszokhatatlanul megrendítőek voltak. A boltos, akivel kezét kell fogni, a munkás, akinek jogot kell adni, – a törvény, a szabály, a rendelet, aminek engedelmeskedni kell, a gépezet, amibe bele kell illeszkedni, a nem kívánt, amiért még meg is kell dolgozni, a fölöslegesnek vagy károsnak érzett, ami előtt még meg is kell hajolni: mennyi hősiesség kellett ehhez! A nyelv, a szokás, az életmód, az ősi meghittség s az öröklött idegzet: mind elmondhatatlanul szűk volt ennyi minden újak s idegennek a befogadására, s mindehhez mégis hozzá kellett tágtani, s úgy, hogy ne csak meg ne szakadjon bele, de inkább eleven, hajlékony s táplálón magához alakító foglalat legyen!” (100–101.) Ez a kapitalizmust eredményező, s a kapitalizmus bázisán kialakuló modernizáció s a „modern” Magyarország születése – a habitus nézőpontjából fölvezetve. E jelzésszerű vázlat több és összetettebb képet ad arról, ami történt, mint ami a termelési eredményekből, az infrastruktúra kiépüléséből, a „civilizatórikus” fejleményekből közvetlenül megérthető. Ez a mindent generáló mögöttes fölmutatása.

S Ignóus azt sem hallgatja el, hogy mindeme változások mögött, e változásokat előmozdító, de ugyanakkor komplikáltabbá is téve, a szociológiai értelemben vett „idegenség” is ott munkált. „E sok idegenséget és újságot egyben elég gyakran idegen igények és idegen elemek hozták, képviselték vagy követelték. Aki pénzt küldött ide és itt piacot nyitott, az uralkodni akart rajta – s az idegen foglalkozásokat idegen nevelésűek úzták. Visszaverni a felsőbbbségi igényt, anélkül, hogy eljárászanók a hasznót, melynek fejében támasztják: mennyi diplomácia kellett ehhez! S az idegen foglalkozással együtt az idegen embert is felszíni, de úgy, hogy az új foglalkozás ne vigyen bele idegenséget az életbe s az idegen ember otthonába olvadjon e földön: ehhez az érzésnek olyan magasrendűsége kellett, mely annál tiszteletre méltóbb, mentül többször kell önmagán erőt vennie.” (101–102.) E leírás mögött, kimondatlanul, a zsidók és (kisebb részben) a németek úgynevezett asszimilációja húzódik meg, de – s ez igazi nóvum – nem a ma már szokásos szociológiai sémákban elbeszélve, hanem olyan érzés-, érzület-történetként előadva, amely meghagyja a szociológiai fogódzókat, de mintegy belülről, a mentalitás dimenziójában mutatja meg, mi történt. S ez a rajz igazában már nem is a szűken vett asszimiláció története, hanem – ahogy később Ady tematizálta mindezt – „korrobori”, két nép, nem disszonanciák és feszültségek nélküli, de mégis érdemi összeolvadása.

A háború tétje, ebből a szémszögből nézve, ennek a fejlődést és gazdagodást hozó összeolvadásnak a sorsa volt. Ignóus persze óvatos volt. „Hogy e háború, ha sikere lesz, mit jelent az osztrák-magyar monarchia, mit a magyarság, mit Magyarország számára: azt hívságos volna akkor mérlegelni, mikor csak *ma* van, a tegnap mintha sosem lett volna s a jövőnek következő perce is végtelen távolság.” (103.) Ám cikkét mégis azzal zárja: „A különbség 1866

és 1914 között: a háború között, mely a magyarnak ellenére folyt s a háború között, melybe a magyar is beleviszi lelkét, tehetségét, törekvéseit: ez csalhatatlan értékmérője a magyarnak s új keletű, de belsőleges kultúrmunkájának. Legyen maradandó a világon, mely most meglepetve fedezi fel magában.” (104.) Ez világos beszéd.

Ignotus tudta, a Monarchia mindenképpen átalakulások előtt áll, nem a háború előtti status quo megőrzése a feladat, e vonatkozásban elmozdulás lesz. November 29-i, *Aztánra – és mostanra* című cikke visszautal a hadüzenet előtti szituációra, s ilyen alternatívát fogalmaz meg. „Kérdés csak az, hogy amely nemzet vagy faj vagy ország számára az osztrák-magyar monarchia életben maradása életkérdés, fontosnak tartja-e a monarchia élete számára, hogy annak mai birtokállománya ne változzék? Az is kérdés, hogy akik e monarchiát s egyes államait vagy országait igazságos és manapi politikával akarják megerősíteni: lehetségesnek tartanak-e ilyen politikát, valameddig tisztázva nincs úgy az ittlakók, mint a kívülről állók számára, hogy akik e monarchiában élnek, itt fognak-e maradni, itt akarnak-e maradni, itt kell-e maradniok, itt lehet-e maradniok?” Ez elég nyílt beszéd, s benne van az is, ami a vereség után bekövetkezett, a felbomlás. Az élesen exponált alternatívához viszont ezt fűzte: „Hogy mindezek tisztáztassanak, hogy mind e kérdésekre felelet alakuljon ki, annak időpontja talán, de csak nagyon talán, talán egy, talán két, talán csak egy félévre: lehet, hogy a mi kezünkbe volt adva s hogy ennyi ideig talán fel tudtuk volna tartóztatni a világháborút. De ha egyéb nem, amik megindulása óta kiderültek. Világosan mutatják, hogy nem rajtunk állt, hogy végkép elkerülhessük, akár akart az ország háborút, akár nem, sőt akkor sem, ha bármiféle áldozattal (...) maga adta volna előlegbe mindazt, amijébe egy elvesztett háború kerülhet.” (107.) Itt Belgium példáját és sorsát emlegeti föl, de amit ehhez hozzáfűz, még riasztóbb lehetőséget sejtet: „s nem tudom, hogy a háború további folyama meg fog-e állani ennél az egy példánál.” (107–108.) (Ma már tudjuk, nem állt meg, Európa térképe átrajzolódott, méghozzá elég radikálisan, s ez a Monarchiát és Magyarországot is visszametszette.) S Ignotus e helyzet alakulásában a belső okokkal is számolt: „Lehet, sőt úgy van, hogy évtizedek rossz belső politikája juttatta e monarchiát abba a leromlásba, hogy környöskörül s a világhatalmak legmagasáról már romlandó prédának tekintsék. De hogy miután már ennek vették, ilyen gyanánt kezdtek vele bánni, s mint ilyet kezdték ki s mikor most arról van szó, éljen-e, haljon-e s benne éljünk-e, haljunk-e mi”, nem marad más, mint megvédeni próbálni a Monarchiát. (109.) S ebből a szempontból rögzíti a progresszió feladatát: „Nekünk nem volt szabad hagynunk ezt az országot, most pedig meg kell tartanunk. Ha ez sikerül, rajta kell lennünk, hogy olyan legyen, aminőnek mi szeretnénk látni. Ehhez a végsőig menő önfeláldozáson kívül még csak eggyel járulhatunk hozzá: ha a végsőn is túlmenő áldozatkészséggel mentjük át *aztánra* intézményeinket, eszközeinket és – embereinket.” (113.)

Ez harcvállaló magatartás, nem – ahogy egy időben mondták – „defetista”, de jól érzékelhetően veszélyeket érzékelő s veszélyekkel számoló.

7

Ignotus – író lévén, de alkatából folyóan is – elsősorban a habitusban bekövetkező változásokra és módosulásokra volt érzékeny, s ezekből a változásokból vonta le következtetéseit. De mint gyakorló újságíró az idők folyamán beletanult a habitusalakító „kemény” struktúrák, például a gazdasági érdekek és mechanizmusok gyakorlatalakító szerepének dekódolásába is. Soha nem lett „gazdasági” újságíró, a kultúra (s a politika) látszólag lágyabb szerkezetű, fi-

nomabb alakzatokat produkáló világa érdekelte – s ennek eminens terepe az irodalom volt. De a kemény struktúrák hatalmát elismerte, s ha muszáj volt, elemzéseibe is bevonta. A „nagy háború” pedig (amelyet ő kezdetről világháborúként kezelt) ilyen volt. S a kapitalizmus és a háború közötti összefüggések lényegét felismerte – s ki is mondta. 1915 tavaszán, *A háború, mint természeti törvény* című írásában a gazdaság felől értelmezte az akkor már közel egy éve zajló „nagy háborút”. Önmagához mért újdonsága e cikknek, hogy a konfliktust a német gazdasági fellendülésből, illetve e fellendülésnek a brit érdekeket sértő dinamikájából vezette le. A háború, ami most – legyünk vele tisztában: főképp német és angolok közt – folyik, nem folyik mától fogva. Nem is mióta, kilenc hónap előtt, egymással hadba álltak. Folyik éppen ötven esztendeje, mióta Poroszország szervezetbe fogta s életrekelte a németégekben szunnyadó erőket. Folyik az egyetemeken, hol a németek tudást színek magukba, folyik a műhelyekben, hol felkészülnek a piacokra. Folyik a piacokon, honnan kiszorítják a rég ottülőket. Folyik a tengereken, miket hajóik átszelnek, folyik a hivatalokban, hol emberi ellátottságot adnak annak, ki a német munkában részes. Folyik a mezőn, hol a paraszt kétannyi élelmet hoz ki, mint más országok parasztja, folyik a takaréokban, hova kétannyit rak, folyik a vállalatokban, mikbe tízannyit fektetnek. Folyik a lemondásban, mellyel a német ember kétszer annyit dolgozik, folyik a követelésben, mellyel a német helyet kíván magának, mint Bülow kancellár mondta: a napon. Ez német–angol háború volt, még mielőtt a német tudta s az angol észrevette. S e háborúban már rég győzött a német, mire az angol ráeszmélt, hogy győzni talál.” (151.) A konvencionális értelmezés persze azt mondaná, hogy ez nem háború, ez gazdasági verseny, s bizonyos értelemben ez igaz is: ez a rivális kapitalizmusok gazdasági versenye a piacért, a tőkeértékesülés lehetőségéért: leegyszerűsítve a profitért. Az ilyen, a szabadpiaci ideológia jegyében megkonstruált elmélet azonban, végső lényegét illetően, megtévesztő. A „szabad”, piaci verseny ugyanis végső soron soha sem tisztán gazdasági verseny – az ilyen versenyekbe, egy-egy kritikus ponton, mindig gazdaságon kívüli erők is beavatkoznak. A versenyt – a katonai jelenlét potenciális fenyegetést jelentő nyomásgyakorlásától a közvetlen fegyveres beavatkozásig – a nyomásgyakorlás változatos formájú eszköztára „korrigálja”, mindig az éppen még erősebb tőkepozíció érdekében. A tőke mögött mindig ott áll a politikai és katonai hatalom, az állam, beavatkozásra készen. S a „nemzeti” tőke meg is kapja ezt a támogatást. Az igazi probléma akkor van, amikor a szembe kerülő „gazdaságok” az erőegyensúly körüli helyzetben konfrontálódnak, s két gazdaság „versenyét” a nemzetközi tőkeáramlás (mai terminológiával: a globalizáció) két vagy több ellenérdekű hálózatba szervezi. Az első világháború előestéjén lényegében ez történt, s a német–angol ellentét két nagy hálózat részeként manifesztálódott – fegyveresen is. A gazdasági verseny katonai összecsapássá váló politikai metamorfózisa szükségszerű volt. Ignotus ezt jól látta, s a háborút joggal vezette vissza ötven évvel korábbra. A gazdasági verseny katonai elintézését azonban, mint a kapitalizmus dinamikus korszakának gyermeke, aki részesült e dinamika kulturális hozadékából, csak anomáliaként tudta (még) értelmezni. Esetünkben a háború közvetlen okát az angol (brit) „aljasságban” vélte felismerni. Ahogy írta: „Az a bestiális, az alávaló, [...] az az ocsmány az angolok e mostani háborúján, hogy a munkának, az elmének, a legnagyobb emberi iparkodásnak és emberi erényeknek azt a háborúját, melyben a németek ugyan megcsúszáltak minden talpalatot, amihez hozzájutottak: hogy ezt a győzelmet akarják az angolok visszacsinálni testi háborúval, vérrel, vassal, vagyis a háborúnak legocsmányabb, legdurvább, művelt emberhez legméltatlanabb formájával. Mintha a teológia boxpárba hívná ki Darwint.”

(151–152.) Ez azonban Ignotus vélelmével ellentétben, nem anomália volt, hanem törvényszerűség. A saját csúcsán már túljutott kapitalista hatalmi blokk a feljövő s pozícióját veszélyeztető hatalmi blokkal szemben nem igen tud mást tenni. A tőkeológia könyörtelen.

Abban azonban Ignotusnak mégis igaza van, hogy az angol megoldáskísélet következménye végzetes folyamatokat indított el: „az angol méltó minden gyűlöletre, amért az emberiséget ebbe a méltatlanságba lökte le és süllyesztette le. Válogatása lett volna, hogy a háború természeti törvényének legnemesebb formáját keresse ki s tegye az ő páratlan tekintélyével és tagadhatatlanul óriás hatalmával általánosan kötelezővé, – s ő ehelyett vademberekkel vademberekhez való formát választott s szerzett ennek létjogosultságot.” (153.) Ebben az értelmezésben persze a háttérben ott lehet a szövetséges iránti szolidaritás nehezen eliminálható megfontolása is, de Ignotusnak, a modernitás elkötelezettjének megrendülése őszinte. Az ő modernitásfelfogásába (értsd: kapitalizmusképébe) nem fért bele a problémák ilyen brutális elintézése.

S ebben aligha volt egyedül. Ezt a tapasztalatot lenyelni, minden pragmatikus okosság ellenére, nem volt egyszerű, s nem lehetett érzelmi megrendülés nélkül tudomásul venni.

A kilátásokat az idő előre haladtával egyre rosszabbaknak látta. A *Cognosco stilum* című, 1915. május 29-i cikkében már a háború végletes eszkalálódását sejtette meg. „Az entente nem tud másképp győzni”, írta, „mint ha az egész emberiséget belekeveri a viaskodásba. Csak úgy nem ég le ő külön, ha felgyújtja a világot mind a négy sarkánál. Ezért nem várok jót vagy józanságot a most következő szakaszoktól. Kalandorvállalkozást indítottak meg kalandorok. Mentül rosszabbul fordul kalandjuk, annál elszántabbak és fék nélkül valóbbak. Nem nyugszanak, míg a földtekét fel nem borították. S nem nyugszanak bele, ahol egyszer nem sikerült. Belefognak újra, nekikerülnek újra, s amíg van foguk, amivel marni tudnak, s van körmük, amivel tépni tudnak, s van nyelvük, amivel hazudni tudnak, s van pénzük, amivel lefizetni tudnak, addig mindennap minden újakezdődik.” (156–157.) E prognózis, ma már tudható, igazolódott. Hogy az ok szimpla „kalandorság” volt-e, ahogy ő látta, vagy a tőkeértékesülés biztosításának kényszerítő logikája határozta meg a politikai és katonai döntéseket, utólag sem könnyen szárazható szét erre vagy arra a „motívumra”. A kettő a jelek szerint szétválaszthatatlanul összefonódott. De Ignotus, talán lelki önvédelemből is, inkább a politikacsinálók rosszhiszemű és morális kontroll nélküli opcióját látta mindebben, mint „gazdasági” törvényszerűségek mechanikus érvényesülését. S volt is, ami igazolni látszott álláspontját. Nemcsak politikusok és véleményvezérek megvesztegetésére utalhatott, de szervezett „kommunikációs” csatára is. „S nem én kérdelem, mert nem kérdés, hogy hogy dolgozzák meg Hollandiát és Amerikát, Görögországot és Portugáliát s a folyamok partóreitől fogva a kancelláriák ajtónállóig a hadba nem kevert országok embereit, deákjait, kiadóit, szószátyárait, félbolond felkentjeit és egészen okos minden hájjal megkentjeit az entente ügynökei, az entente kémei, az entente nagykövetei, kiskövetei, fő- és alkonzuljai, írnokei, dragománjai, nagyvilági írói és félvilági asszonyai. *A játék nem megy babra. Ezt nem lehet abbahagyni, itt megállás nincs.*” (157.)

A diagnózis és az érvényesülő politikai logika leírása pontos. Ám a konfliktusoknak ez a totalizálódása, minden jel szerint, már mélyebben gyökerező meghatározottságra vallott, mint a mindig is megvolt politikai „kalandorság”. Csak ezt az összefüggést a „modernitás” hívének nehéz volt be- és elismernie, mert ez a gyakorlat magának a „modernitásnak” az arcukat is újra definiálta.

8

Az *Egy év történelem* szerzőjének politikai beállítódását meghatározni nem könnyű feladat. Maga Ignotus a klasszikus „szabadelvűségtől” a bernsteini „revizionista” marxizmusig többféle politikai opcióval hozta hírbe magát. Az bizonyos, mindenképpen az úgynevezett „progresszió” képviselői közé tartozott, bár egyéni színekkal: a radikális Pikler Gyulával való szoros barátsága nála összefért az ifjabb Andrássy Gyula gróf politikájának támogatásával. De minden – esetleges – látszat ellenére nem eklektikus volt, hanem „csak” a lehetőségeket és a korlátokat figyelembe vevő, mérlegelő *pragmatikus*. A magyar modernizáció pragmatikus aktora volt, aki írói s újságírói munkásságát az ország „pallérozódására” tette föl. S magát a modern magyar irodalmat is, amelynek megszületéséért, stabilizálódásáért és térnyeréséért oly sokat tett, ennek a „pallérozódásnak” a legfinomabb szerkezetű kulturális alakzataként fogta föl. Amikor ennek az irodalomnak a szabadságáért stb. harcolt, akkor ennek a „pallérozódásnak” – a kulturális modernizációnak – a kiteljesedéséért harcolt. (Hogy az irodalom emellett, egyáltalán nem mellékesen, a személyes önkifejezésnek a legmagasabb rendű formája és a világban létező ember tapasztalatainak legtisztább, legárnyaltabb s legmélyebb foglalata is, a könyv értelmezésének kontextusában most mellékes. Ez „csak” Ignotus irodalmi ambícióját magyarázza.) A háború, amelynek könyvével éles szemű értelmezőjévé vált, ezt a modernizációs folyamatot törte meg. Belülről, a világkapitalizmus európai centrumaiban is, és a „külső” életlehetőségek szintjén is – leginkább a félperifériákon. Ignotus, láttuk, mindkét változást érzékelte, és a Párizsban vagy Londonban bekövetkezett habitusdeformáció, mint *Búcsú* című cikkéből láttuk, éppúgy megrendítette, mint az „Ázsiából” „Európába” tartó, gyorsan modernizálódó Magyarország lehetőségeinek – a háborús vereség esetén bekövetkező – végzetes megtörése. Ignotus ugyan, mint Ady észre is vette, nem mondott, nem mondhatott ki mindent, amit érzékelt, de – író lévén – tömören és plasztikusan fogalmazott, egy-egy mondata nagyon sok mindent magába sűrített, s amit könyvében kimondott, az igazolta Ady – korábban már idézett – minősítéseinek igazát. Ignotus csakugyan nagyon sok mindent érzékelt és jelzett a „modern” világban belül bekövetkezett és bekövetkező átalakulásból, a kapitalizmus bázisán fölépülő kulturális modernitás megroppanásáról. S a magyar fejlődés, és e fejlődés megtörésének „krónikásaként” is érvényes megállapításokat tett. Láttelele sokkal pontosabb, mint a már befejezett, kész változásokat értelmező Szekfű Gyula *Három nemzedékéé*. Csak míg Ignotus „menet közben” mondta el tapasztalatait, s éppen az, amit előre jelzett, borította feledésbe könyvét, addig Szekfű (egyébként jól megírt, okos, de önigazoló s mindent a belső „idegenekre” hártó) könyve az új, uralkodó önértelmezés paradigmaticus műve lett: nagy hatástörténeti karriert futva be. De a két könyv diametrálisan ellentétes recepciója – az elhallgatás, illetve az ideiglenes kanonizáció – maga is az Ignotus által előre jelzett törés megnyilvánulása, dokumentuma volt.

9

A modernitásnak, az emberi nem folyamatos „pallérozódásának” elkötelezett híve persze mindvégig ragaszkodott eszményeihez. S igyekezett distanciálódni az új, megrendítő tapasztalatoktól, pontosabban: azoknak a kapitalizmus törvényszerűségeként való értelmezésétől. A már idézett *Cognosco stilum* egyik helyén árulkodóan fogalmazott: „Az alapok s az alapmozgatók lehetnek tudományosan kikutatható személytelenül gazdaságiak s világpolitikaiak. De az emberek is lehetnek csirkefogók. Örök és változhatatlan törvények voltak, amelyek

kardot nyomtak az Obrenovics Milos kezébe és gyilkot a Karagyorgyevics Péter kezébe. Azért mégis: Obrenovics Milos szabadsághős, Karagyorgyevics Péter pedig orgyilkos. Ennyi különbséget meghagynak a történelem örök törvényei s a választást is meghagyják az embereknek, hogy ez örök törvényeket lovagi karddal vagy kapcabetyári bicskával hajtsák-e végre. [...] A történelmi materialista szemével nézem George Washingtonot, s azt mondom, szent ember volt. S a történelmi materialista szemével nézem mister Bryant, s azt mondom – de nem mondok semmit, mert a cenzúra ügyis kihagyná.” (155–156.)

De Ignotus azt is tudta, ami történetileg lehetővé válik, az azután „kötelezővé” is válik, a gyakorlat része lesz. S az az „ügyintézés”, amely a világháborúban megvalósult, az emberi gyakorlat része lett. A lehetőséggel, amellyel élni lehet, élnék is, ha a helyzet és az érdek úgy kívánja.

JEGYZET

Ignotus könyvének adatai: *Egy év történelem. Jegyzetek 1914 tavaszától 1915 nyaráig*. Bp.: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai részvénytársaság, 174 p. (Az idézett részekre a könyv, zárójelbe tett oldalszámaival hivatkozom.) – Ady cikke: *Ignotus háborús könyve*. Nyugat, 1917. febr. 1. 3. sz. – Boncza Berta a *Búcsúról*: levele Ady Endréhez, 1914. aug. 14. *Ady Endre levelei* III. Sajtó alá rend. Belia György. Bp. 1983. 323. – Ady és Ignotus kapcsolatáról: Lengyel András: *Ady és Ignotus fegyverbarátsága*. Kézirat. – Lenin imperializmuselmélete: *Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka*, 1916-ban, tehát Ignotus könyvével nagyjából egy időben jelent meg. Magyarul: V. I. Lenin *Válogatott művei* I. kötetében (1967) is olvasható. – Szekfű Gyula könyve: *Három nemzedék*. Egy hanyatló kor története. Bp. 1920. „Élet” irodalmi és nyomdai RT. A könyvnek 1934-ben új fejezettel kiegészített változata is megjelent, *Három nemzedék és ami utána következik* címmel.